

МІКАЛАЙ САКАЛОЎ ЯК ДАСЛЕДЧЫК БЕЛАРУСКІХ ГАВОРАК

Канец XIX – пачатак XX ст. у Расійскай імперыі адзначыўся прыкметным ажыўленнем дыялекталагічных даследаванняў, вылучэннем дыялекталогіі ў самастойную галіну расійскага мовазнаўства і пашырэннем выкарыстання ў ёй арэальнага метаду. Паступова руская дыялекталогія «вылучылася як самастойная галіна ведаў не толькі на аснове чыста апісальных “абагульненняў” некаторых “асаблівасцей” народных гаворака, але і на аснове распрацовак старажытнай і сучаснай гісторыі рускай мовы, а таксама вывучэння народнай творчасці і этнаграфіі. У гэтым ярка адчуваецца непарыўная сувязь дыялекталогіі з гісторыяй мовы і гісторыяй народа» [3, с. 30]. Вялікая заслуга ў станаўленні рускай дыялекталогіі належыць такім аўтарытэтным расійскім вучоным, як акадэмікі І. Сразнеўскі, А. Сабалеўскі, А. Шахматаў, Ф. Корш, а таксама іх шматлікім паплечнікам, вучням і паслядоўнікам. Як слухна адзначаў В. Горнунг, “з іх імёнамі звязаны этапы развіцця навукі пра рускую мову і стварэнне новых метадаў выкарыстання для гісторыі мовы фактаў жывых народных гаворака у спалучэнні з дадзенымі пісьмовых помнікаў” [4, с. 3]. Адметнае месца ў гэтай навуцы заснавальнікаў сучаснай рускай дыялекталагічнай навукі належыць Мікалаю Мікалаевічу Сакалову – аднаму з арганізатараў першых актыўных членаў і галоўных супрацоўнікаў Маскоўскай дыялекталагічнай камісіі (МДК).

Нарадзіўся М. Сакалоў 10 (23) снежня 1875 г. у горадзе Трубчэўску Арлоўскай губерні [7, с. 378]. Першапачатковую адукацыю атрымаў у Трубчэўскім гарадскім вучылішчы і Арлоўскай гімназіі. Потым паступіў на гістарычна-філалагічны факультэт Маскоўскага ўніверсітэта, дзе пераважна займаўся параўнальным мовазнаўствам і пад кіраўніцтвам прафесараў П. Фартунатава, У. Мілера і В. Паржаўскага вывучаў індаеўрапейскія мовы, найперш санскрыт і літоўскую мову [1, с. 338]. Пасля заканчэння ўніверсітэта (1899) яго пакінулі для падрыхтоўкі да прафесарскага звання і пазней накіравалі на стажыроўку ў Ляйпцыгскі ўніверсітэт (1908 – 1909). Там ён слухаў лекцыі К. Бругмана, Э. Віндзіша і А. Лескіна. Вярнуўшыся ў Маскву, паспяхова здаў магістарскі экзамен, атрымаў званне прыват-дацэнта і з 1909 г. пачаў выкладчыцкую працу ў Маскоўскім універсітэце (да 1919 г.). Выкладаў параўнальны сінтаксіс індаеўрапейскіх моў, санскрыт і літоўскую мову, часам – асобныя раздзелы фанетыкі царкоўнаславянскай мовы.

М. Сакалоў. М. Сакалоў. М. Сакалоў.

Мікалай Сакалоў.

Адначасова працаваў на Маскоўскіх вышэйшых жаночых курсах і ў іншых навучальных установах. У 1919 г. М. Сакалова запрасілі на працу ў Варонеж. Тут ён выкладаў у шэрагу мясцовых універсітэтаў і інстытутаў. У 1921 або 1922 г. Мікалай Сакалоў вярнуўся ў Маскву і вёў заняткі ў 1-м ці 2-м Маскоўскім універсітэце. Раптоўна памёр у 1923 г. на 48 годзе жыцця (па адных звестках – 27 мая [1, с. 338], па іншых – 28 мая [5, с. 187]), пакінуўшы без сродкаў да існавання жонку і дваіх малых сыноў.

Асноўным кірункам дзейнасці навукоўца была дыялекталогія. Ужо праз два гады пасля заканчэння Маскоўскага ўніверсітэта Мікалай Сакалоў удзельнічаў у першым пасяджэнні гуртка 26 верасня 1901 г. у складзе “А. Д. Грыгор’ев, М. М. Дурнава, І. М. Тарабрына і Р. Р. Нахцігал з Вены, што жыў тады ў Маскве” [13, с. 419], якія цікавіліся вывучэннем гісторыі і дыялекталогіі рускай мовы. Неўзабаве гурток істотна пашырыўся, яго пасяджэнні пачалі наведваць нават акадэмікі Ф. Корш і А. Шахматаў. Удзельнікі гуртка ставілі на мэце ўсебаковае вывучэнне рускай мовы і на працягу двух з паловай года доў даволі актыўна працавалі: было праведзена 30 пасяджэнняў, на якіх заслухана і абмеркавана

на 22 даклады. Сам Мікалай Сакалоў выступіў з 5 дакладамі: “Пра школьную граматыку Будэ” (1901), “Патабня як лінгвіст і даследчык руска-га сінтаксісу”, “Псіхалагічны напрамак Аўсяніка-Кулікоўскага ў яго сінтаксісе рускай мовы” (1902), “Аб даследаванні Шахматава пра паўнагалоссе”, “Пра Beiträge zur slavisczen Syntax Ягіча” (1903). Акрамя гэтага амаль на кожным пасяджэнні А. Грыгор’еў і М. Дурнава рабілі паведамленні пра новыя працы па рускім мовазнаўстве.

Асобныя пасяджэнні гуртка былі прысвечаны дыскусійным пытанням рускай літаратурнай арфаэпіі, транскрыпцыі, методыцы збору дыялектных матэрыялаў, запісу рускіх гаворак з дапамогай фанографа (з праслухоўваннем такіх запісаў), практычным заняткам па навучанні ўдзельнікаў гуртка працы з фанографам [13, с. 419 – 421]. Аднак, як слушна адзначалі Дзмітрый Ушакоў і Мікалай Сакалоў, “ужо з самага пачатку інтарэсы гуртка сканцэнтраваліся галоўным чынам у галіне дыялекталогіі, і на першы план вылучыліся пытанні аб арганізацыі паездак з дыялекталагічнай мэтай і аб складанні дыялекталагічнай карты рускай мовы” [13, с. 421]. А гэта патрабавала больш ґрунтоўнай арганізацыі гурткоўцаў і пэўнага матэрыяльнага забеспячэння іх працы.

Менавіта намаганнямі акадэміка А. Шахматава 13 снежня 1903 г. пастановай Аддзялення рускай мовы і славеснасці Расійскай акадэміі навук была створана Маскоўская дыялекталагічная камісія для складання дыялекталагічнай карты рускай мовы [13, с. 421]. Мікалай Сакалоў “быў адным з кіраўнікоў і самых дзейных членаў камісіі” [5, с. 188], з 1905 і да 1919 г. – сакратаром МДК, з 1910 г. адначасова загадваў сабранымі дыялектнымі матэрыяламі. На працягу толькі 1904 – 1913 гг. Камісія працягла 76 пасяджэнняў, на якіх было прагаворана 72 навуковыя даклады, у тым ліку сам Мікалай Сакалоў выступіў з 18 (!) дакладамі. Пры гэтым 4 з іх непасрэдна прысвечаны беларускім гаворкам: “Вызначэнне межаў гаворак увогуле і беларускіх у прыватнасці”, “Размеркаванне беларусаў на мяжы Чарнігаўскай, Арлоўскай і Смаленскай губерняў”, “Пра беларускае аканне”, “Справаздача пра паездку ў Мінскую і Гродзенскую губерні” [13, с. 425]. Даследчык актыўна ўдзельнічаў у збіранні і апрацоўцы дыялектных матэрыялаў, складанні праграм для назапашвання звестак пра гаворкі і г. д. Між іншым, менавіта М. Сакалоў – аўтар “Праекта праграмы для збірання звестак пра беларускія гаворкі” (1913?), няпоўны экзэмпляр якой захоўваецца ў Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі, магчыма, нават з аўтарскімі чарнільнымі праўкамі [11]. Яна выдадзена літаграфічным спосабам і змяшчае 83 пытанні па розных узроўнях моўнай сістэмы.

У 1908 г. (з 6 да 21 ліпеня) Мікалай Сакалоў здзейсніў “амаль двухтыднёвую паездку ў паўднёва-заходнюю Мінскай і паўночную частку Гродзенскай губерняў, а таксама часткова ў сумежныя мясцовасці Віленскай, Магілёўскай і Чарнігаўскай губерняў” [9, с. 93]. Публікацыя па выніках гэтай паездкі цікавая для нас з пункту погляду методыкі даследавання і зробленых на яе падставе вывадаў. Падрабязны маршрут падарожжа Мікалай Сакалоў вызначыў наступным чынам: “Я выехаў са ст. Выганічы Палескай чыг. (каля Бранска), а ехаў на Гомель Магілёўскай губ., Рэчыцу, Мазыр і Лунінец Мінскай губ., якая злучае Лунінец са ст. Баранавічы і адтуль на Слонім, Ваўкавыск, Гродна Гродзенскай губ. Назад я ехаў на Вільню, Мінск, Бабруйск, Гомель, Навазыбкаў і Ноўгарад-Северск” [9, с. 93 – 94]. Для збору звестак пра мясцовыя гаворкі вучоны “наведваў настаўнікаў, дактароў, святароў і ксяндзоў, а таксама меў магчымасць і сам назіраць гаворку мясцовых жыхароў на кірмашы, у гасцях і пры выпадковых сустрэчах у дарозе” [9, с. 94].

Увогуле ў публікацыі Мікалая Сакалова прысутнічаюць і дакладныя запісы маўлення мясцовага насельніцтва, і выдавочныя памылкі. Як адзін з арганізатараў і актыўных работнікаў МДК ён, відаць, знаходзіўся пад пэўным уплывам поглядаў тых рускіх вучоных, якія лічылі беларускія гаворкі дыялектам рускай мовы. Гэтым, магчыма, і можна патлумачыць асноўны вывад, зроблены вучоным пра маўленне беларусаў: “Рэчыцкі, большая частка Мазырскага, нязначная частка Пінскага, большая частка Бабруйскага, Слуцкі, Мінскі і Навагрудскі павёты і, магчыма, яшчэ некаторыя часткі Мінскай губ. занятыя змешанымі гаворкамі з беларускіх і маларускіх” [9, с. 100]. Відаць, перад публікацыяй нататак М. Сакалова з імі пазнаёміўся Яўхім Карскі. Асобныя некарэктныя заключэнні настолькі ўразілі яго, што ў вывадах аб паездцы побач са сцвярджаннем М. Сакалова (“для беларускага дзекання характэрна тое, што ў Гродзенскай губ., дзе польскі ўплыў асабліва моцны, якраз дзеканне адсутнічае” [9, с. 100]) Я. Карскі не ўтрымаўся і нават падаў сваю заўвагу: “Сказанае адносіцца толькі да маларускіх гаворак Гродзенскай губ.; у беларускіх дзеканне паўсюдна” [9, с. 100].

Такая нязмушаная завочная дыскусія двух вучоных неўзабаве атрымала працяг. У 1910 г. толькі што заснаваны польскі часопіс “Rocznik slawistyczny” надрукаваў аб’ёмную (24 с.) рэцэнзію Мікалая Сакалова на 1-ы і 2-і тамы (I вып.) працы Яўхіма Карскага “Беларусы”, а неўзабаве яна была апублікавана асобным адбіткам [10]. Месцамі рэцэнзент высока ацэньвае пра-

цу Яўхіма Карскага: “Што да паўнаты матэрыялу і дакладнасці назіранняў, то ў гэтых адносінах Карскі бездакорны. Ён аднёсся да сваёй задачы так старанна і так тонка змог заўважыць нават мінімальныя адрозненні ў маўленні беларусаў, як толькі можна чакаць ад самага ўважлівага і тонкага даследчыка” [10, с. 231]. Разам з тым рэцэнзія была даволі крытычная. Рэцэнзента не задавальнялі ні аб’ём даследавання (ён нібыта неапраўдана завышаны, многія факты можна было б падаць больш сцісла ці ўвогуле апусціць), ні яго змест. У тагачаснай расійскай навуцы на такія крытычныя выступленні было прынята друкаваць аргументаваныя адказы. Аднак змест абсалютнай большасці заўваг Мікалая Сакалова падаўся Яўхіму Карскаму настолькі несур’ёзным, што ён абмежаваўся адной кароткай, але змястоўнай рэплікай у аглядзе новых выданняў “Рускага філалагічнага весніка”: “Рэцэнзія напісана не вездэ дастаткова сур’ёзна; часта автор допускает передержки, подтасовывая факты, в расчёте, что читатель не обратится к самому исследованию, а удовольствуется пересказом его, подчас в юмористическом тоне, со стороны г. Соколова” [8, с. 277].

Увогуле большасць дыялекталагічных публікацый Мікалая Сакалова ўяўляюць сабой справаздачы аб уласных дыялекталагічных экспедыцыях з прывядзеннем моўных фактаў або навуковую апрацоўку дасланных на адрас МЛК матэрыялаў іншых эксплоратараў. Пераважна яго матэрыялы апублікаваны ў “Працах Маскоўскай дыялекталагічнай камісіі” і ў гэтым многія пазней выдаваліся асобнымі адбіткамі. Усяго спіс славiстычных публікацый вучонага налічвае каля 20 найменняў [12, с. 264–267]. Але асаблівае месца ў навуковай дыялекталагічнай спадчыне М. Сакалова займае, безумоўна, “Спроба дыялекталагічнай карты рускай мовы ў Еўропе” з прыкладзеным да яе “Нарысам рускай дыялекталогіі”, ажыццёўленыя сумесна з М. Дурнава і Д. Ушаковым [6]. У гэтай працы Мікалаю Сакалову належыць апісанне асаблівасцей беларускіх гаворак, пераходных гаворак ад беларускіх да паўночнавельікарускіх і інш. Асноўнай вартасцю здзейсненага навуковага праекта было вылучэнне моўных асаблівасцей і тэрыторыі пашырэння трох усходнеславянскіх моў – рускай, украінскай, беларускай, хоць апошнія ў працы названы дыялектамі (“наречиями”) рускай мовы. Новым у тагачаснай рускай дыялекталогіі стала і вылучэнне ў гэтым даследаванні сярэдневельікарускіх гаворак як *пераходнай* зоны паміж двума дыялектамі рускай мовы, што даволі катэгарычна не прымалася ў той час акадэмікам А. Сабалеўскім і яго аднадумцамі. Але правамернасць такога рашэння была даказана яшчэ ў папярэднія дзеся-

цігоддзе да выдання карты ў працах А. Шахматава, М. Дурнава і М. Сакалова. Аднак як і любое іншае піянерскае даследаванне, “Спроба дыялекталагічнай карты” не была пазбаўлена некаторых недахопаў, а менавіта ўмоўнасці, непаўнаты і недастатковай правамернасці вылучэння некаторых груп гаворак, пэўнай адвольнасці ў вызначэнні тых або іншых комплексаў моўных рыс, найперш фанетычных, што нібыта адрозніваюць некаторыя гаворкі і іх больш дробныя адгалінаванні. Разам з тым велізарны фактычны матэрыял, дакладнасць яго пашпартызацыі і ў многіх выпадках правільныя тэарэтычныя абгульненні забяспечылі станоўчы вынік: асноўныя палажэнні “Спробы дыялекталагічнай карты” ў выніку пазнейшых палявых даследаванняў пацвердзіліся, хоць некаторыя прыкметы гаворак і іх тэрытарыяльнае пашырэнне ў далейшым неаднаразова перагледзіліся.

Акрамя таго, аб’ектам дыялекталагічных даследаванняў Мікалая Сакалова былі не толькі ўсходнеславянскія мовы, але і гаворкі літоўскай мовы. Ён актыўна выкачываў жамойцкі дыялект, для чаго неаднаразова выязджаў на палявыя даследаванні. Пачынаючы падчас працы ў Варонежы ён сустраўся з бежанцамі-літоўцамі [1, с. 339], запісваў іх маўленне і завяршыў навуковае апісанне гэтага дыялекту літоўскай мовы, якое было фактычна яго дысертацияй. Па сведчаннях М. Дурнава, аўтар апісаў “гістарычнае развіццё жамойцкіх гаворак” і выявіў “узаемаадносіны паміж імі з гістарычнага пункту гледжання” [5, с. 187]. Аўтарэферат гэтай працы быў нібыта надрукаваны ў 1921 г. у “Варонежскім гісторыка-археалагічным весніку” [5, с. 187], а само даследаванне, пасланае па пошце з Варонежа ў Маскву, беззваротна страцілася [5, с. 188; 1, с. 339]. Па сцвярджэнні акадэміка А. Сабалеўскага, у дысертцыі М. Сакалоў таксама даў “новую групоўку літоўскіх дыялектаў” [1, с. 339].

Акрамя дыялекталогіі Мікалай Сакалоў цікавіўся пытаннямі сінтаксісу. Першым навуковым вопытам у гэтай галіне стала яго спроба крытычнага аналізу ў самых агульных рысах сінтаксічных прац А. Патабні [2]. Пазней на працягу 1909 – 1922 гг. ён чытаў курс параўнальнага сінтаксісу балтыйскіх і славянскіх моў у Маскоўскім універсітэце, а таксама курсы параўнальнай граматыкі славянскіх і іншых індаеўрапейскіх моў, марфалогію і сінтаксіс балта-славянскай прамовы. Адзін з прачытаных курсаў М. Сакалова “быў прысвечаны спрэчным пытанням балта-славянскай прамовы” [5, с. 188].

Як адзначаюць калегі па працы, у паўсядзённым жыцці Мікалай Сакалоў “вылучаўся аске тычнай адданасцю навуцы, вернасцю акадэмічным традыцыям, праўдзівасцю і роўнасцю характару” [5, с. 188].

Нягледзячы на нешматколькасную друкаваную прадукцыю, пакінутую М. Сакаловым нашчадкам, яго роля ў станаўленні і развіцці рускай дыялекталагічнай навукі на пачатку XX ст. даволі істотная. Як адзначыў блізкі паплечнік і калега па працы ў МДК Мікалай Дурнаво, “надрукаваныя працы М. М. Сакалова па рускай і літоўскай дыялекталогіі каштоўныя не толькі змешчаным у іх матэрыялам, заўсёды новым, хоць бы параўнальна і небагатым, але, галоўнае, гістарычным падыходам да справы і новымі пунктамі погляду на метады гістарычнага вывучэння гаворак, на іх узаемаадносіны і развіццё. Гэтыя пункты погляду аказаліся надзвычай плённымі, прынятыя большасцю членаў Маскоўскай дыялекталагічнай камісіі і ляглі ў аснову выдадзенай ёю Спробы дыялекталагічнай карты рускай мовы ў Еўропе з прыкладзеным Нарысам рускай дыялекталогіі, адным са складальнікаў якога быў М. Сакалоў” [5, с. 187]. Не страцілі сваёй каштоўнасці і яго даследаванні беларускіх гаворак. Таму і сучасным беларускім дыялектолагам карысна звяртацца да нешматлікіх публікацый М. Сакалова, дзе змешчана нямала цікавых і важных назіранняў гэтага адметнага рускага даследчыка, незаслужана недаацэненага ў сучасным расійскім мовазнаўстве.

Спіс літаратуры

1. А. И. С. Н. Н. Соколов : некролог / А. И. С. // Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук : 1922. – Т. XXVII. – Ленинград, 1924. – С. 338 – 339.
2. Белоруссов, И. Синтаксис русского языка в исследованиях Потебни / И. Белоруссов // Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук. – Орёл, 1902. – Т. 8, кн. 2. – С. 347 – 346.
3. Высотский, С. С. Развитие русской диалектологии в конце XIX в. и в начале XX в. (до Великой Октябрьской социалистической революции) / С. С. Высотский // Ис-

тория русской диалектологии. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 30 – 66.

4. Горнунг, В. В. Предисловие / В. В. Горнунг // История русской диалектологии. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 3 – 5.

5. Дурново, Н. Н. Николай Николаевич Соколов : некролог / Н. Н. Дурново // Slavia. – Ročník II. – Praha, 1923 – 1924. – С. 187 – 188.

6. Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии / Н. Н. Дурново, Н. Н. Соколов, Д. Н. Ушаков. – М. : Синодальная тип., 1915. – 132 с.

7. Русская интеллигенция : автобиографии и биобиблиографические документы в собрании С. А. Венгеровой : аннотированный указатель : в 2 т. – СПб. : Наука, 2010. – Т. 2. – 764 с.

8. Русский филологический вестник / под ред. Е. Ф. Карского. – Варшава : Тип. Варшавского учебного округа, 1911. – Т. 66. – № 1 – 4.

9. Соколов, Н. Н. Летние экскурсии Н. Н. Соколова в 1908 году / Н. Н. Соколов // Труды Московской диалектологической комиссии. – Варшава : Тип. Варшавского учебного округа, 1910. – Вып. 2. – С. 93 – 123.

10. Соколов, Н. Н. [Рецензия] / Н. Н. Соколов // Rocznik slawistyczny. – Т. III. – Kraków, 1910. – С. 220 – 244. – Рец. на кн. : Карский, Е. Ф. Белоруссы. Т. 1. Введение в изучение языка и народной словесности. X + 466. – Вильна, 1904; Т. 2. Язык белорусского племени. Вып. 1. Исторический очерк белорусского племени. IV + XXIV + 579. – Варшава, 1908.

11. Соколов, Н. Н. Проект программы для собирания сведений о белорусских говорах, необходимых для диалектологической карты русского языка / Н. Н. Соколов; изд. предв. – М. : Типолитография В. Рихтер, 1913 (?). – 16 с. (?)

12. Труды учёных филологического факультета Московского университета по славянскому языкознанию : библиогр. указатель. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1960. – 356 с.

13. Ушаков, Д. Н. Краткий очерк возникновения Московской Диалектологической Комиссии и её деятельности за первое десятилетие (1904 – 1914) / Д. Н. Ушаков, Н. Н. Соколов // Русский филологический вестник. – Варшава, 1914. – № 2. – С. 419 – 430.

Павел МІХАЙЛАЎ,

кандыдат філалагічных навук,

Наталля ЦЯСЛЮК,

кандыдат філалагічных навук.

Крытыка і бібліяграфія

ДОЎГ ПЕРАД РОДНАЙ ЗЯМЛЁЙ

Даніловіч, М. Слова і фразеалагізм у беларускай мове / М. Даніловіч. – Гродна : ЮрСаПрынт, 2015. – 299 с. – Тыраж 100 экз.

Доктар філалагічных навук Мікалай Даніловіч належыць да той генерацыі беларускіх лінгвістаў, кожнае слова якіх узважае, прадуманае, выверанае. І таму ўсё напісанае ім заўважаецца і застаецца.

Новая кніга вучонага “Слова і фразеалагізм у беларускай мове” звяртае на сябе ўвагу густоўнасцю паліграфічнага аздаблення і навуковай змястоўнасцю. Выданне, сціпла названае аўтарам “зборнікам навуковых артыкулаў”, па сваёй

унутранай арганізацыі, лагічнасці і глыбіні раскрыцця заяўленых праблем хутчэй манаграфія, чым зборнік. У кнізе даследуюцца актуальныя праблемы фразеалогіі, фразеаграфіі, дыялекталогіі, анаматалогіі, лінгвістычнага краязнаўства.

У аснове выдання – навуковыя публікацыі прафесара М. Даніловіча, падрыхтаваныя ім на працягу апошніх гадоў. Многія з іх былі надрукаваны за межамі нашай краіны або ўключаліся ў малатыражныя зборнікі навуковых канферэн-